

Nenad Bulat

Istraživačka agencija "Puls",

Škrabe 35, Split

DIMENZIJE STEREOTIPOVA I PREDRASUDA U ODNOSU NA RASELJENE OSOBE I IZBJEGLICE IZ BOSNE I HERCEGOVINE

SAŽETAK

U radu se analiziraju latentne i manifestne dimenzije stavova domicilne populacije prema raseljenim osobama i izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine. Mehanizmi formiranja stereotipova i predrasuda sagledavaju se kroz okvir kompetitivno-konfliktnog modela i kroz četiri temeljne dimenzije: socijalna distanca, realistični grupni konflikt, mjere (ne)jednagog tretmana i simbolički rasizam. Pritom se dodatno razmatra povezanost kulturne kompatibilnosti (percepcije sociokulturnih različitosti) i sociopolitičke orijentacije društva, odnosno pretežitog raspoloženja javnog mnijenja u odnosu na prisilne migrante. Na osnovi podataka prikupljenih anketom koja je provedena na reprezentativnom uzorku građana Hrvatske (N=1575) u kritičnoj fazi izbjegličke krize (1994. godine), izlučena su tri faktora, odnosno tri latentne dimenzije stavova prema raseljeničko-izbjegličkoj populaciji: ugroženost, (ne)jednaki tretman prema izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine i tolerancija, čija je struktura u značajnoj mjeri determinirana sociodemografskim obilježjima ispitanika (u prvom redu socijalnim statusom) i situacijskim varijablama (kontakti i brojnost raseljenih i izbjeglih u okruženju). Isto vrijedi i za stupanj socijalne distance koja je posebno visoka u odnosu na muslimanske izbjeglice, ali se javlja i kod hrvatskih izbjeglica iz Bosne i Hercegovine. Testiranje povezanosti putem neparametrijskih testova ukazuje na ključni utjecaj percepcije sociokulturnih razlika na stupanj socijalne distance prema pojedinim skupinama prisilnih migranata.

KLJUČNE RIJEČI: raseljene osobe, izbjeglice, socijalna distanca, kulturna kompatibilnost, stereotipovi, predrasude

KEY WORDS: displaced persons, refugees, social distance, cultural compatibility, stereotypes, prejudices

I

Problem očuvanja osobnog i kolektivnog identiteta, kao i adaptacije izbjeglica u novoj sredini, u velikoj mjeri ovisi o "vanjskim faktorima" - načinu na koji su oni prihvaćeni - kako od institucionalnih službi, tako i od domicilne populacije. Da bi se više približili razumijevanju izbjegličkog iskustva, istraživanja bi trebala biti usmjerena ne samo na generalizacije individualnih iskaza izbjeglica (tretirajući ih kao getoiziranu skupinu unutar šire zajednice), već se potrebno baviti istraživanjem sociokulturne strukture njihovoga bivšeg prebivališta (države, regije itd.), a posebno novog okruženja u koje su se doselili.

U tom smjeru idu zalaganja i istraživača dobrovoljnih migracija, koji uvode pojam "socijalnog polja životnih iskustava" migranata unutar "lokalne publike" u novoj zajednici (Schierup, 1986: 38). Primjenjujući ovaj koncept na izbjeglički problem, bitno je istaknuti da je ovo "socijalno polje" rezultanta interakcije politike javnih službi i onog što Kuhlman naziva sociopolitičkom orijentacijom društva, podrazumijevajući pod tim "nacionalni konsensus", odnosno pretežito raspoloženje javnog mnijenja oko tipa orijentacije (Kuhlman, 1991). Teza da je ova spontana orijentacija osnovna determinanta, a politika samo puko ogledalo, odraz koji vrlo malo može utjecati na trendove u raspoloženju javnog mnijenja u odnosu na izbjeglice, svakako zaslužuje polemički osvrt. Pritom se posebno valja osvrnuti na one autore koji zastupaju eksplicitnu kritiku birokracije, koja atribuiranjem stereotipnih identiteta izbjeglicama s jedne strane njih pasivizira, a s druge posredno proizvodi negativne slike i smanjenje stupnja solidarnosti u javnosti.

Na tragu interakcionističkog polazišta definiciji pojedinaca kao određene vrste ljudi putem etiketiranja ili stigme nametnute sistemom (Goffman, 1963), razvijen je kritički pristup praksi birokratskog kompleksa javnih službi i humanitarnih organizacija. Ovaj pristup polazi od premise o povezanosti funkcije birokratskog "etiketiranja" i posljedica u pogledu marginalizacije i rastvaranja osobnog i grupnog identiteta izbjeglica i svakako predstavlja značajnu inovaciju u razmatranju izbjegličkog problema (Zetter, 1991).

Iako više autora ukazuje na nedostatnost teorijskih konceptualizacija

izbjegličkih pokreta (Mežnarić, 1995; Mazur, 1988), za potrebe ovoga rada poslužili smo se jednim od prvih pokušaja formulacije teorije izbjegličkih pokreta, koja i danas ima značajan utjecaj. Teorijski okvir za objašnjavanje izbjegličkog iskustva kroz razlikovanje tri kategorije faktora ("home-related", "displacement-related" i "host-related") razvio je E. F. Kunz početkom osamdesetih godina (Kunz, 1981). Za istraživanje o kojemu će ovdje biti riječi od bitnog značaja je operacionalizacija treće skupine faktora, koju Kunz označava "faktorima vezanim za mjesto udomljenja".

FAKTORI VEZANI ZA UDOMLJENJE (HOST-RELATED FACTORS)

Kulturna kompatibilnost	Populacijska politika	Društvena prijemljivost
BLISKOST	Povećanje	Monistička (asimilirajuća)
jezik		Pluralistička (integracijska)
vrijednosti		
tradicije		
religija	Samodovoljnost	Tolerantna
politika		
prehrana		
interpersonalni odnosi		
UDALJENOST		

Tri subkategorije iz ove sheme mogu se nakraće odrediti kao:

- sociokulturna bliskost ili različitost između izbjegličke i domicilne populacije,
- državna politika koja potiče useljavanje ili nerado prihvaća izbjeglice, protiv svoje volje
- društvena očekivanja i reakcije u odnosu na izbjeglički problem: netrpeljivost, asimilacija u svoju kulturu ili poticanje tolerancije različitosti.

Kao što se može uočiti, posebna pažnja je usmjerena na sociokulturne aspekte, što Kunzovom modelu daje posebnost u odnosu na neke druge pokušaje teorijskih

konceptualizacija.

Ovome modelu, o kojemu treba reći da se temelji na iskustvima razvijenih država, (posebno isticanjem važnosti druge kategorije - državne populacijske politike), možda bi se moglo prigovoriti nepostojanje prikaza interakcijskih veza između pojedinih kategorija. Drugim riječima, ostaje otvoreno pitanje na koji način svaka od pojedinih skupina faktora utječe na druge skupine te kako svi zajedno determiniraju dominantne procese u formiranju statusa izbjeglica (integracija, asimilacija, marginalizacija ili separacija).

II

U kontekstu istraživanja stavova građana Hrvatske prema raseljenim osobama¹ i izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine, posebna pažnja je posvećena latentnim dimenzijama nekih negativnih procjena.

U formiranju javnog mnijenja (stavova i mišljenja) prema određenim društvenim grupama, kao determinante "društvene prihvatljivosti", značajnu, često i ključnu ulogu imaju stereotipovi - "mentalne predstave ili sklopovi uvjerenja koje pojedinac zauzima u odnosu na većinu predstavnika konkretne out-grupe" (Oskamp, 1991).

U tom pogledu često se ističe interdisciplinarni karakter interesa za problem stereotipova. Dok se klinička i eksperimentalna psihologija bave problemom stereotipa na razini ponašanja, socijalna psihologija u centar izučavanja stavlja njihovu povezanost sa kognitivnom dimenzijom stavova, a sociologija i socijalna antropologija u prvi plan ističe sociokulturnu dimenziju nastanka stereotipova (Hamilton i Trolie, 1986; Hagendoorn, 1993).

---

¹ U ovome radu koristi se međunarodna terminologija koja primjenjuje kriterij podjele prinudnih migranata na raseljene osobe (u okvirima granica matične države) i izbjeglice koje su pod zaštitom druge države. Kako Milan Mesić ispravno upozorava, uvriježeni termin "prognanici" može se podjednako odnositi na obje kategorije. Više o tome i o drugim aspektima tipologije prisilnih migracija pogledati kod istog autora (Mesić, 1994).

Ovaj treći pristup polazi od stajališta da je sadržaj stereotipova određen najčešće i u najvećoj mjeri kulturalnim faktorima, odnosno vrijednostima dominantne kulture u okviru globalnog društva. Proces socijalizacije pojedinca u dominantne kulturne obrasce uključuje pritom i prihvaćanje kulturnih stereotipova, što učvršćuje postojeće kulturne obrasce.

Sociokulturna orijentacija u teorijskom pogledu dijeli se na dva dominantna modela:

Prvi model oslanja se na Parsonsov strukturalno-funkcionalistički koncept društva. Prema ovome konceptu u društvu postoji jedinstven kulturni obrazac prihvaćen konsenzusom. Na razini globalnog društva stereotipovi specificiraju prirodu različitih društvenih grupa i potpomažu norme koje određuju očekivana ponašanja grupa i pojedinaca te način na koji trebaju biti tretirani u svrhu funkcioniranja sustava.

Drugi model polazi od shvaćanja da je sociokulturni prostor poprište konflikta, odnosno kompeticije grupa s različitim vrijednostima i svjetonazorima (Bowker i Carrier, 1976). Prema ovome pristupu pojedinci se uklapaju u vrijednosne orijentacije i sustave uvjerenja svojih vlastitih podgrupa, koje sve zajedno formiraju "socijalnu konstrukciju zbilje". U tom kontekstu stereotipovi služe u manipulativne (konzervativne) svrhe - potvrđivanju ili racionalizaciji postojećih vladajućih obrazaca odnosa među društvenim grupama. Na razini društva stereotipovi također imaju funkciju ekspresije dominantnih vrijednosti, čije prihvaćanje donosi pojedincu društveno prihvaćanje (npr. negativne predodžbe o primitivnosti muslimanskih običaja, feredža itd. afirmiraju modernost i superiornost kulture kojoj se pripada).

Za sociokulturni pristup u cijelosti može se reći da je primjenom u istraživanjima otvorio nekoliko značajnih područja: počevši od važnosti sociodemografskih obilježja pojedinaca i grupa, percepcije sociokulturnih bliskosti ili razlika, pa sve do situacijskih varijabli posebno vezanih za konflikt i grupnu homogenizaciju.

Za razliku od stereotipova, predrasude je moguće definirati kao netolerantan,

iracionalno nepovoljan stav prema određenoj društvenoj grupi (Harding *et al.*, 1980). Kao što se vidi iz navedenog, društvene predrasude se razlikuju od stereotipova u dvije dimenzije : uz to što redovito već sadrže u sebi negativnu vrijednosnu orijentaciju ili superioran pogled spram promatrane skupine, one nisu više “magloviti” skup uvjerenja, već jasno formiran stav o karakteristikama pripadnika određene društvene grupe (rase, nacije, marginalne ili subkulturne skupine itd.). Stereotipovi su zapravo moguć izvor stvaranja društvenih predrasuda sa izrazito negativno obojenim stavovima o pripadnicima pojedinih društvenih grupa.

Kod interpretacije formiranja predrasuda uvijek je potrebno voditi brigu o distinkciji individualnih predrasuda (koje zastupaju teorije utemeljene na karakteristikama ličnosti - psihodinamska teorija ličnosti, pa i Adornov autoritarni sindrom) i onih predrasuda koje su utemeljene na društvenom konformizmu. Upravo ovo stanovište, prema mnogim istraživanjima (Oskamp, 1991), može biti znatno moćniji izvor predrasuda u sociokulturnim okruženjima u kojima postoje (ne)pisane diskriminacijske norme u odnosu na određene društvene grupe.

Uz već spomenuti utjecaj socioekonomskih i sociodemografskih obilježja ispitanika na njihove stavove, stereotipove i predrasude, kontakti sa pripadnicima konkretnih skupina, kao i osobna iskustva, značajna su intervenirajuća varijabla u preispitivanju predrasuda, što je uvaženo i u nacrtu ovoga istraživanja.

Konačno, “persuasive effects” medija masovne komunikacije kao kreatora “slika u našim glavama” (vjerojatno najviše citirana fraza iz klasika “Javno mnijenje” - Lipmann, 1922) također je predmet istraživanja moguće manipulacije u kojem se objektivno postojeće sociokulturne razlike društvenih skupina mogu vrijednosno poredati, odnosno određivati socijalno poželjnim ili nepoželjnim u određenome sociokulturnom kontekstu. A to ne znači ništa drugo nego kontroliranu proizvodnju stereotipova koji mogu postati izvor stabilnih društvenih predrasuda i moguće diskriminacije.

Glavne dimenzije stereotipova i predrasuda mogu se uvjetno podijeliti na slijedeći način:

- Socijalna distanca označava stupanj bliskosti koji bi pojedinac bio spreman prihvatiti u odnosu na pripadnike pojedine etničke ili društvene grupe.
- Drugi oblik kojim se u stvarnosti može ispitati postojeći stupanj društvenih predrasuda jest spremnost da se usvoje principi jednakog tretmana i nediskriminacije prema određenim društvenim grupama. Ovaj princip obično se operacionalizira kroz spremnost da se pripadnici određenih društvenih grupa prihvate kao ravnopravni u prilikama za zaposlenje, stanovanje, angažman u političkom životu, itd.
- Pod simboličkom dimenzijom predrasuda podrazumijeva se stav prema kojem pripadnici većinske društvene grupe nemaju "u načelu ništa protiv" pripadnika određene društvene grupe, ali njihove običaje i vrijednosti smatraju ugrožavajućim i u neskladu sa dominantnim vrijednostima kulturnog društvenog poretka. Ova kvazimoralna pozicija polazi od pretpostavke da bi tradicionalne društvene vrijednosti mogle biti narušene ako bi se omogućile značajnije demografske promjene, ili pak politički, ekonomski i kulturni probitak "nematične" grupe u kontekstu bilo lokalne zajednice, bilo globalnog društva.

Kao uvjetno rečeno racionalni izvor predrasuda pojavljuje se "realistični grupni konflikt", odnosno situacija u kojoj postoji većinsko mišljenje o ograničenosti u prvom redu ekonomskih (ali i političkih) resursa te bi njegova dalja redistribucija mogla ugroziti interese pripadnika većinske ili matične grupe. Percepcija ograničenosti tih resursa može biti i neobjektivna i pristrana, no bez obzira na to ona proizvodi vrlo realistične posljedice, sukladno Thomasovom aksiomu da ako ljudi neku situaciju doživljavaju kao realnu, ona postaje realna u svojim posljedicama.

III

Za potrebe istraživanja stavova i mišljenja građana Hrvatske o raseljenim osobama i izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine primijenjen je model višestruko stratificiranog slučajnog uzorka sa 1575 ispitanika iz 88 naselja, a terenski rad je proveden u siječnju i veljači 1994. godine.

Osnovni problem istraživanja definirali smo na slijedeći način:

Ispitati koje su osnovne dimenzije stavova prema raseljenim osobama i izbjeglicama, koliki je stupanj proširenosti negativnih stavova (stereotipova i predrasuda) prema toj populaciji u cjelini, kao i prema svakoj od tri specifične skupine (raseljene osobe, hrvatske izbjeglice iz Bosne i Hercegovine i muslimanske izbjeglice iz Bosne i Hercegovine), razlikuju li se skupine ispitanika različitih sociodemografskih obilježja u tom pogledu, te u kojoj mjeri ta obilježja s jedne strane, i osobne percepcije sociokulturnih različitosti s pojedinim skupinama s druge strane, mogu predviđati stupanj socijalne distance kao obilježja društvenih i etničkih stereotipova i predrasuda.

Ispitanicima je prezentiran veći broj tvrdnji u vezi položaja i ponašanja raseljenih osoba i izbjeglica u Hrvatskoj na koje su mogli odgovoriti oznakom stupnja slaganja ili neslaganja na skali od 1 do 5 (potpuno se slažem, uglavnom se slažem, podjednako se slažem i ne slažem, uglavnom se ne slažem, uopće se ne slažem).

U cilju sistematizacije dobijenih odgovora i detekcije latentnih dimenzija stavova korišten je postupak faktorske analize. Ovom metodom mogu se izdvojiti tipični skupovi tvrdnja (faktori) koji čine posebne sadržajno-logičke cjeline. U istraživanju su izlučena tri takva skupa tvrdnja. Slijedi prikaz faktorske strukture izlučenih faktora podvrgnutih varimax rotaciji sa naznačenim saturacijama (opterećenjima) koje indiciraju stupanj povezanosti varijable (pojedine tvrdnje) i pojedinih faktora.

FAKTOR 1 formiraju slijedeće tvrdnje :

Zbog izbjeglica i prognanika bit će uskoro vrlo teško naći zaposlenje	0.74
Mislim da postoji opasnost za Hrvatsku od širenja islamske kulture i religije zbog izbjeglica iz Bosne i Hercegovine	0.71
Izbjeglice i prognanici su jedan od najvažnijih razloga loših životnih prilika u Hrvatskoj	0.66
Zbog izbjeglica se naglo povećao broj krađa i provala	0.60
Prognanici i izbjeglice uglavnom ne žele raditi i kad im se ponudi	0.52

Ovu dimenziju obilježavaju tvrdnje koje u prvom redu iskazuju nelagodnost zbog masovnog prisustva raseljenih i izbjeglih u Hrvatskoj. Oni se percipiraju ne samo kao teret zajednice, već i kao stvarna prijetnja životnim interesima samih ispitanika - građana Hrvatske. Nije nimalo neobično što se u teškim ekonomskim prilikama u Hrvatskoj javlja i ovakav tip predrasuda o grupama koje na lokalnoj razini za dio građana predstavljaju neku vrstu stranog tijela. Uzimajući u obzir da četiri tvrdnje koje najizrazitije obilježavaju ovaj faktor eksplicitno izražavaju socijalne strahove (npr. "oduzimanje" radnih mjesta, ali i bojazan od kulturne penetracije islama u Hrvatsku, kao i eskalacije kriminala), veza između svih ovih stavova mogla bi se označiti kao **OSJEĆAJ UGROŽENOSTI MASOVNOM PRISUTNOŠĆU PROGNIKA I IZBJEGLICA**, kao eksplikacija dimenzije "realističnog grupnog konflikta".

FAKTOR 2 formiraju ukupno četiri tvrdnje:

U Hrvatskoj ima dovoljno životnog prostora i za domaće stanovništvo i za izbjeglice iz Bosne i Hercegovine	0.72
Izbjeglice iz Bosne i Hercegovine trebale bi imati iste mogućnosti zaposlenja u Hrvatskoj kao i domaće stanovništvo	0.69
Muslimanskim izbjeglicama treba pružiti priliku da se uklope u život mjesta gdje su smješteni	0.69
Hrvatska bi trebala zbrinjavati muslimansku djecu i žene, bez obzira nastavljaju li se ratni sukobi između Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini	0.67

Sve tvrdnje odnose se na izbjeglice iz Bosne i Hercegovine, a njihov sadržaj je konzistentan i govori o zajedničkom životnom prostoru, istim mogućnostima zaposlenja, uklapanju u život lokalne zajednice, i zbrinjavanju izbjeglica - Muslimana-Bošnjaka - uz odbijanje principa kolektivne krivice. Prema ovim navodima, sadržaj ovog faktora može se pobliže definirati kao **JEDNAKI TRETMAN I INTEGRACIJA IZBJEGLICA IZ BOSNE I HERCEGOVINE**, a on se uklapa u teorijsku dimenziju predrasuda označenu kao "mjere (ne)jednakog tretmana".

FAKTOR 3 formira pet tvrdnja:²

Izbjeglice i prognanici lagodno žive na račun drugih koji za njih rade	-0.74
Mnoge izbjeglice i prognanici žive bolje od mene	-0.72
Većina izbjeglica i prognanika su mirni i kulturni ljudi	0.63
Većina izbjeglica je zahvalna za pomoć koju primaju	0.63
Hrvatska vlast prije svega treba voditi računa o potrebama domaćih ljudi pa tek onda o potrebama izbjeglica i prognanika	-0.50

Kao što se vidi iz sadržaja tvrdnji i smjera predznaka saturacija, ovaj faktor mogli bismo definirati kao RAZUMIJEVANJE I TOLERANCIJA IZBJEGLICA I PROGNAKNIKA.

Iako postupkom faktorske analize nije moguće egzaktno i pouzdano ustanoviti rasprostranjenost pojedinog faktora unutar populacije svih ispitanika, kao ilustraciju ipak ćemo navesti neke postotke slaganja i neslaganja s tvrdnjama iz pojedinih faktora.

a) Sa tvrdnjama koje sačinjavaju prvi faktor (OSJEĆAJ UGROŽENOSTI MASOVNOM PRISUTNOŠĆU IZBJEGLICA) svoje slaganje (potpuno ili uglavnom) izrazilo je od 40 do 58% ispitanika, a neslaganje (potpuno ili uglavnom) od 21 do 40% ispitanika.

b) Sa tvrdnjama koje sačinjavaju drugi faktor (jednaki tretman i integracija izbjeglica iz Bosne i Hercegovine) svoje slaganje izražava između 11 i 28% ispitanika, a neslaganje 52 do 71% anketiranih.

c) Sa tvrdnjama koje sačinjavaju treći faktor (RAZUMIJEVANJE I TOLERANCIJA IZBJEGLICA I PROGNAKNIKA) stupanj slaganja sa pojedinim tvrdnjama se bitno razlikuje, a kako su njihove saturacije različitog predznaka, nije bilo smisljeno izdvajati postotke.

---

² Tvrdnje koje ulaze u ovaj sklop različitog su logičkog smjera - neke izražavaju pozitivan, a druge negativan odnos prema prinudnim migrantima. Međutim, za formiranje sklopa nije bitan logički smjer već sadržaj tih tvrdnji. U ovome slučaju prve dvije i posljednja tvrdnja su u negativnoj povezanosti sa definicijom ovoga faktora.

Prema tome, rezultati analize pokazuju da bi se na temelju ovih skupova tvrdnji odnos prema izbjeglicama mogao opisati trima faktorima. Pri tome se prvi faktor (ugroženost/neugroženost..) i treći faktor (tolerancija/netolerancija..) odnose na stavove prema cjelokupnoj populaciji raseljenih osoba i prognanika, a drugi se izlučeni faktor (jednaki/nejednaki tretman) odnosi samo na izbjeglice iz Bosne i Hercegovine.³

Da bi se potvrdila logička smislenost navedenih faktora i polučile dodatne informacije, ispitana je povezanost načina odgovaranja na svakom od ova tri sklopa stavova sa sociodemografskim obilježjima ispitanika te odgovorima na neka druga pitanja u anketi (korišten je kriterij statističke značajnosti $P < 0.05$).

Sa prvim faktorom (UGROŽENOST...) značajno su povezani imovinski i obrazovni status, te dob ispitanika. Ispitanici slabijeg imovinskog statusa, nižeg obrazovanja i starije dobi više se slažu sa tvrdnjama koje izražavaju osjećaj ugroženosti, a zanimljivo je da brojnost raseljenih osoba i izbjeglica u neposrednoj okolini kao ni kontakti s njima nisu povezani sa slaganjem s ovim tvrdnjama.

Ispitanici koji jače osjećaju "ugroženost" u većoj se mjeri zalažu i za bolji tretman hrvatskih izbjeglica u odnosu na muslimanske.

S drugim faktorom (JEDNAKI TRETMAN...) važna je povezanost situacijskih varijabli: ispitanici koji procjenjuju da u njihovoj okolini ima malo raseljenih osoba i izbjeglica i njihova im je brojnost sasvim podnošljiva znatno više se slažu sa tvrdnjama koje sačinjavaju ovaj faktor. Drugim riječima, može se pretpostaviti da je upravo pretrpanost naselja i područja izbjegličkom i prognaničkom populacijom povezana s manjom spremnošću da se oni iz Bosne i Hercegovine integriraju i ne diskriminiraju.

---

³ Moguće je da se taj faktor izlučio zbog toga što se u svakoj od tvrdnji koje pripadaju tome faktoru izrijeком spominje Bosna i Hercegovina ili Muslimani, što stvara određene negativne konotacije, a to je evidentno iz rezultata cijelog istraživanja. Za razliku od toga, tvrdnje koje pripadaju I. i III. faktoru uvijek se odnose na cjelokupnu izbjegličko-prognaničku populaciju i ne prave se razlike između izbjeglica iz Bosne i Hercegovine i raseljenih iz Hrvatske. U tom smislu bi bilo potrebno u ovakvim istraživanjima postaviti isti set pitanja, ali posebno za svaku od skupina - posebno za prognanike, posebno za Muslimane iz Bosne i Hercegovine i posebno za Hrvate iz Bosne i Hercegovine. No kako se radi o prvom istraživanju ovakve vrste u Hrvatskoj, navedeni faktori mogu poslužiti kao polazna osnova za daljnje razumijevanje i istraživanje latentnih dimenzija stavova prema izbjeglicama i raseljenim osobama.

Kod trećeg faktora (TOLERANCIJA) karakteristična su slijedeća obilježja: značajno veću netoleranciju iskazuju oni koji nemaju rodbine među raseljenim osobama i izbjeglicama (niti kontakte s njima), te oni kojima je njihova brojnost u okolini uglavnom nepodnošljiva. Isto se odnosi na ispitanike nižeg obrazovnog i imovinskog statusa.

Ispitanicima je postavljeno otvoreno pitanje u kojem su u slučaju da ih nešto posebno smeta kod "prognanika" i izbjeglica mogli to iznijeti svojim riječima. Analizom sadržaja odgovora na ovo pitanje dobijeni su slijedeći rezultati:

a) Od ukupnog broja od 1575 ispitanika, 661 anketirani građanin (42%) je odgovorio na ovo pitanje i naveo jednu najvažniju činjenicu koja mu posebno smeta. Ukupno 58% ispitanika nije navelo što bi ih posebno smetalo u vezi raseljenih osoba i izbjeglica.

b) Kod onih koji su odgovorili da ih nešto posebno smeta, rangirani su njihovi odgovori, te svrstani u kategorije :

- Nerad i lijenost 28% (12% od ukupnog uzorka)
("lijeni su", "žive na tuđi račun")
- Nezahvalnost i neskromnost 21% (9%)
("bezosjećajni su i nezainteresirani za Hrvatsku i građane")
- Nekultura, loše ponašanje 17% (7%)
("nemaju higijenske navike", "uništavaju hotele")
- Šverc, kršenje zakona za stjecanje koristi 9% (4%)
("švercaju pomoć, bogate se na naš račun", "puno krađu")
- Zbrinjavanje i privilegiji Muslimana 9% (4%)
("primamo ih dok ratuju protiv nas", "više im se pomaže nego Hrvatima")
- Zbrinjavanje vojno sposobnih i dezertera 7% (3%)
("previše mladih muškaraca izbjeglica", "ne žele braniti svoj dom")
- Ostali odgovori 9% (4%)

Kako vidimo iz ovog prikaza, prve tri kategorije predstavljaju tipične predrasude prema "autsajderima" koje se često javljaju i u odnosu na neke tipične marginalne društvene grupe kao što su rasne manjine, imigranti, subkulturne grupe itd. U manjoj mjeri su izraženi negativni stavovi koji su eksplicitno obojeni sadržajem u vezi posljedica rata u Bosni i Hercegovini.

Da bismo specificirali odnos prema pojedinim skupinama protjeranih osoba, upotrijebljena je skala socijalne distance (Bogardus) koja se koristi za mjerenje maksimalnog stupnja bliskosti koji bi pojedinac želio imati s pripadnicima različitih skupina. Ona obuhvaća šest stupnjeva poredanih od stupnja najveće bliskosti - prihvaćanje bliskog srodstva putem stupanja u bračne odnose (1), zatim spremnosti na prijateljske odnose (2), susjedske odnose (3), toleriranja zajedničkog života (4), prihvaćanja samo kao putnika - prolaznika (5), sve do zabrane boravka u zemlji (6). Rezultat odgovora ispitanika izražava najveći stupanj bliskosti koji je označio za pojedinu skupinu; u ovom istraživanju te skupine jesu:

- raseljene osobe iz tadašnjih UNPA zona u Hrvatskoj
- izbjeglice iz Bosne i Hercegovine hrvatske nacionalnosti
- izbjeglice iz Bosne i Hercegovine muslimanske nacionalnosti.

Pri interpretaciji rezultata potrebno je uzeti u obzir da je anketa provedena u siječnju i veljači 1994. u vrijeme obilježeno posljedicama intenzivnih ratnih sukoba HVO i bošnjačko-muslimanske vojske, koji su bili popraćeni selektivnim medijskim izvješćima o ratnim djelovanjima i zločinima (samo) muslimanske strane.

Tablica

Bliskost	brak	prijatelj	susjed	sugrađanin	prolaznik	zabrana
Muslimani izbjeglice	5%	21%	31%	46%	75%	25%
Hrvati izbjeglice	27%	60%	74%	93%	99%	1%
Raseljene osobe	42%	75%	87%	98%	100%	0%

Rezultati na skali socijalne distance pokazuju:

a) Ispitanici su iskazali različitu bliskost prema pripadnicima sve tri skupine, dakle i različitu bliskost prema Hrvatima-raseljenicima u odnosu na hrvatske izbjeglice iz Bosne i Hercegovine.

b) U bliske rodbinske odnose sa raseljenima bi stupilo 42%, sa hrvatskim izbjeglicama znatno manje - 27%, dok sa muslimanskim svega 5% ispitanika.

Tri četvrtine anketiranih građana Hrvatske (75%) spremno je biti prijatelj s nekim od raseljenih osoba, 60% s nekim od hrvatskih izbjeglica iz Bosne i Hercegovine, a tek svaki peti (21%) s nekim od muslimanskih izbjeglica.

c) Toleriranje zajedničkog života (tvrđnja "prihvatio bih ga kao sugrađanina") javlja se u ovim postocima: prognanike bi prihvatili gotovo svi anketirani - 98%, hrvatske izbjeglice 92%, a muslimanske izbjeglice manje od polovice anketiranih (46%).

d) Svaki četvrti ispitanik (25%) zabranio bi boravak muslimanskim izbjeglicama u Hrvatskoj, a daljnjih 29% mogli bi ih prihvatiti samo kao prolaznike kroz svoju zemlju.

Iako naizgled kod većine ispitanika ne postoji značajnija distanca prema prognanicima iz UNPA zona Hrvatske, spremnost na ulazak u bliske rodbinske veze manja je nego što se moglo očekivati prema dostupnim rezultatima istraživanja za pripadnike iste etničke skupine i građane iste države. Može se pretpostaviti da su socijalni moment i teško imovinsko stanje prognanika utjecali na manji stupanj takve spremnosti, više nego neke negativne predrasude.

U odnosu prema hrvatskim izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine ispitanici se dijele u dvije veće skupine: ona nešto brojnija (60%) spremna je na rodbinske i prijateljske veze, a druga je (svaki treći ispitanik) sklona toleriranju njihovog prisustva, ali bez bliskih veza. Nespremnost na njihovo trajnije prisustvo u Hrvatskoj iskazuje 8% anketiranih.

Prema muslimanskim izbjeglicama osjećaji ispitanika su podijeljeni u drugačijim omjerima: manje od polovice (46%) ih prihvaća kao donekle bliske ili bi barem toleriralo zajednički život s njima. Od ostalih (54%) dio bi ih prihvatio samo kao privremene prolaznike kroz zemlju, a drugi bi dio odmah zabranio njihov boravak u zemlji.

U kakvoj su vezi obilježja ispitanika i distanca prema različitim skupinama prisilnih migranata? Provedena analiza na većem broju obilježja ispitanika ($P < 0.05$), daje slijedeće rezultate :

a) Imovinski status (mjereno prosječnim prihodima po članu domaćinstva) značajno je povezan sa iskazanim stavovima: niži sloj je znatno stroži u odnosu na muslimanske izbjeglice (36% bi im zabranilo boravak u Hrvatskoj) od srednjeg i višeg sloja. Suprotno tome, upravo siromašniji pokazuju veću spremnost za stupanje u srodničke i prijateljske odnose s hrvatskim prognanicima od onih s većim primanjima. Za hrvatske izbjeglice iz Bosne i Hercegovine nije pronađena značajnija razlika po ovome kriteriju.

b) Regionalna pripadnost: Prema muslimanskim izbjeglicama u Istarsko-riječkoj i Zagrebačkoj regiji iskazan je značajno veći stupanj bliskosti, za razliku od ispitanika iz Slavonije (43% za zabranu boravka). Ista regionalna razlika se javlja i u odnosu prema hrvatskim izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine, dok je kod prognanika obrnuto: najveću bliskost iskazuju ispitanici upravo iz Slavonije (84% spremnih za rodbinske ili prijateljske veze).

c) Učestalost kontakata i osobna poznanstva sa raseljenima i izbjeglicama značajni su za bliskost prema hrvatskim raseljenicima i izbjeglicama. Oni koji su u svom mjestu često u kontaktu s njima ili pak imaju nekoga od rodbine ili prijatelja koji je sada u progonstvu, pokazuju izrazito značajnu veću bliskost prema raseljenima i izbjeglicama hrvatske nacionalnosti od onih koji nisu imali izravne kontakte s nekima od njih, niti poznaju nekoga otprije.

d) Stupanj obrazovanosti značajno utječe samo na odnos prema muslimanskim izbjeglicama; ispitanici sa završenom osnovnom školom iskazuju veću distancu prema njima od visokoobrazovanih od kojih bi im samo 9% uskratilo boravak u

Hrvatskoj, a čak 29% bilo bi spremno primiti ih u srodničke ili prijateljske veze. Stanovnici gradova i sela također se značajno razlikuju samo u odnosu na ovu skupinu - ispitanici iz gradskih naselja iskazuju značajno veću bliskost prema njima.

Koristeći ponešto revidirane kategorije Kunzova koncepta kulturne kompatibilnosti (religija, jezik, običaji, mentalitet, radne navike), ispitanici-građani Hrvatske procjenjivali su u kojoj mjeri pripadnike triju skupina prinudnih migranata vide sličnim ili različitim sebi. O svakoj od navedenih kategorija ispitanici su se izjašnjavali na ljestvici u rasponu od 1 (jako slični) do 5 (jako različiti).

U slijedećem koraku analize izvršili smo testiranje povezanosti rezultata ispitanika na ljestvicama sociokulturnih različitosti (odnosno procjene kulturne kompatibilnosti) i socijalne distance.

U tu svrhu korišten je Kruskal-Wallis test. Za svaki od stupnjeva na ljestvici socijalne distance (1-6) pridružen je odgovarajući rezultat na varijablama ljestvice sociokulturnih različitosti (religija, jezik, običaji, mentalitet, radne navike). Ovaj postupak je ponovljen tri puta, posebno za muslimanske izbjeglice, hrvatske izbjeglice i raseljene osobe.

Svi testovi pokazali su da postoje statistički značajne razlike ($P < 0.01$) u rezultatima skupina koje iskazuju različit stupanj socijalne distance s obzirom na percepciju svih obilježja sociokulturnih različitosti (od religije do radnih navika).

Da bismo ove nalaze prikazali u preglednijoj formi, u tablicama su istaknute aritmetičke sredine i medijani kao prosječni rezultati svake od skupina ispitanika različitog stupnja socijalne distance na pojedinim varijablama ljestvice sociokulturnih različitosti (1 je označavala maksimalnu sličnost, a 5 maksimalnu različitost).

MUSLIMANSKE IZBJEGLICE IZ BOSNE I HERCEGOVINE

BLISKOST	BRAK	PRIJATELJ	SUSJED	SUGRAĐANIN	PROLAZNIK	ZABRANA
RELIGIJA	4.0/4	4.6/4	4.7/5	4.7/5	4.9/5	5.0/5
JEZIK	2.7/2	3.3/3	3.3/3	3.5/3	3.7/4	4.4/5
OBIČAJI	3.6/4	3.9/4	4.0/4	4.1/4	4.4/5	4.8/5
MENTALITET	3.5/4	3.9/4	4.0/4	4.1/4	4.4/4	4.8/5
R. NAVIKE	3.2/3	3.6/4	3.7/4	3.8/4	4.1/4	4.7/4

HRVATSKE IZBJEGLICE IZ BOSNE I HERCEGOVINE

BLISKOST	BRAK	PRIJATELJ	SUSJED	SUGRAĐANIN	PROLAZNIK	ZABRANA
RELIGIJA	1.4/1	1.5/1	1.6/1	1.5/1	1.5/1	2.5/2
JEZIK	2.0/2	2.2/2	2.3/2	2.2/2	2.5/2	3.2/3
OBIČAJI	2.2/2	2.4/2	2.6/3	2.5/2	2.8/3	3.7/4
MENTALITET	2.4/2	2.6/2	2.7/3	2.8/3	3.1/3	3.9/4
R. NAVIKE	2.2/2	2.4/2	2.7/3	2.7/3	3.1/3	3.9/4

RASELJENE OSOBE

BLISKOST	BRAK	PRIJATELJ	SUSJED	SUGRAĐANIN	PROLAZNIK	ZABRANA
RELIGIJA	1.2/1	1.3/1	1.3/1	1.4/1	1.5/1	
JEZIK	1.4/1	1.5/1	1.5/1	1.5/1	1.8/1	
OBIČAJI	1.6/1	1.7/2	1.6/1	1.8/2	2.4/2	
MENTALITET	1.7/1	1.8/2	1.7/1	2.0/2	2.7/3	
R. NAVIKE	1.6/1	1.7/2	1.6/1	1.9/2	2.7/2	

Već iz tablica je uočljiva linearna povezanost percepcije svih kategorija sociokulturne različitosti i socijalne distance (uz minimalna odstupanja u samo dva slučaja).

Provedeni testovi pokazali su da postoje statistički značajne razlike ($P < 0.01$) u rezultatima skupina koje iskazuju različit stupanj socijalne distance s obzirom na percepciju svih obilježja sociokulturnih različitosti (od religije do radnih navika). Pokazalo se da se najveći stupanj diskriminativnosti primijenjenog postupka javlja u odnosu na muslimanske izbjeglice, a u najmanjoj mjeri kod raseljenih osoba.

Drugim riječima, povezanost koja je ustanovljena putem neparametrijskih testova ukazuje na vjerojatnost da u pozadini socijalne distance kao jednog od oblika predrasuda dijelom leži stereotip koji se iskazuje kroz percepciju sociokulturnih različitosti.

Pritom se ova analiza pokazala posebno osjetljivom kada je riječ o drugoj etničkoj skupini (muslimanskim izbjeglicama), ali i znakovitom za hrvatske izbjeglice iz Bosne i Hercegovine za koje percepcija "kulturene kompatibilnosti" značajno korespondira sa stupnjem socijalne distance koju su iskazali ispitanici.

IV

Nalazi ovoga istraživanja mogli bi se sažeti u nekoliko ključnih točaka od kojih su neke nužno hipotetske prirode s obzirom na nemogućnost ispitivanja utjecaja nekih drugih potencijalnih determinanti stavova i mišljenja ispitanika.

Na prvom mjestu treba naglasiti da je istraživanje provedeno u specifičnim okolnostima koje bitno predodređuju stupanj "društvene prijemljivosti":

- teške ekonomske i sociopsihološke posljedice ratnih razaranja i stanja "ni rata ni mira" na teritoriju vlastite države,
- pojava ratnog međuetničkog sukoba Hrvata i Muslimana-Bošnjaka na teritoriju susjedne države,
- veliki broj raseljenih i izbjeglih (oko 8% ukupne populacije Hrvatske), među kojima je bio i značajan broj muslimansko-bošnjačkih izbjeglica.

Provedene analize pokazuju da u pozadini nekih negativnih sudova o prinudnim migrantima doista stoje dimenzije predrasuda koje su prezentirane u teorijskom uvodu: u prvom redu "realistični grupni konflikt" (faktor ugroženost/neugroženost) koji percipiraju kao prijetnju većinom ispitanici niskoga socijalnog statusa.

Relativno nizak stupanj slaganja s mjerama "jednakog tretmana" za izbjeglice

iz Bosne i Hercegovine predodređen je u prvom redu dominantnim negativnim stereotipom u odnosu na muslimanske izbjeglice, no i opterećenošću velikim brojem smještenih izbjeglica u neposrednom okruženju.

Visok stupanj socijalne distance prema muslimansko-bošnjačkim izbjeglicama treba sagledati i kroz prizmu medijskog naglašavanja različitih vrijednosti i svjetonazora kao racionalizacije negativnih stavova prema etničkoj grupi u konfliktu, što je najviše iskazano kod niskoobrazovanih ispitanika spremnijih da usvoje predrasude.

Znakovito je ipak da se relativno visok stupanj distance javlja i u odnosu na hrvatske izbjeglice iz Bosne i Hercegovine (više od jedne trećine ispitanika ne bi željelo stupiti u prijateljske odnose s njima). Osim što je kod toga značajno istaknuti regionalni kriterij - ispitanici iz Istre i zagrebačkog područja (izravno nepogođeni ratnim razaranja i skloniji toleriranju kulturnih razlika) imaju značajno manju distancu kako prema muslimanskim, tako i prema hrvatskim izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine. Ključ za značajne razlike u stupnju socijalne distance u odnosu raseljenici-Hrvati iz Bosne i Hercegovine, čini se ipak predstavlja percepcija sociokulturnih razlika, odnosno stupnja kulturne kompatibilnosti s pripadnicima istoga naroda koji je živio u drugoj državi.

Jedan od načina dosezanja konsezenca i podrške integraciji i toleranciji u javnom mnijenju u svakom je slučaju "degetoizacija" prinudnih migranata. Jer kao što i nalazi ovoga istraživanja nesumnjivo ukazuju, upoznavanje i kontakti domicilne populacije sa osobama iz progonstva značajno smanjuju razinu socijalne distance, nepovjerenje i spremnost da se usvoje negativni stereotipovi i predrasude o inferiornosti njihove kulture.

LITERATURA

- BOWKER, G., J. CARRIER (ur.) (1976). *Race and Ethnic Relations: Sociological Readings*. New York: Holmes & Meier.
- BULAT, N., D. LALIĆ, D. ŠTRELOV (1994). *Refugees and Displaced Persons in Croatia*, UNHCR report (neobjavljeno), Split: Puls.
- COOLEY, W., P. R. LOHNES (1971). *Multivariate Data Analysis*. New York: Wiley.
- FULGOSI, A. (1984). *Faktorska analiza*. Zagreb: Školska knjiga.
- GOFFMAN, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Harmondsworth: Penguin.
- HAGENDOORN, Louk (1993). "Ethnic Categorisation and Outgroup Exclusion: Cultural Values and Social Stereotypes in the Construction of Ethnic Hierarchies", *Ethnic and Racial Studies*, London, 16(1): 27-51.
- HAMILTON, D. L., T. K. TROLIER (1986). "Stereotypes and Stereotyping: An Overview of the Cognitive Approach", u: J. F. Dovidio, S. L. Gaertner (ur.). *Prejudice, Discrimination, and Racism*. New York: Academic Press Inc.
- KUHLMAN, T. (1991). "Economic Integration of Refugees", *Journal of Refugee Studies*, Oxford, 4(1): 1-20.
- KUNZ, E. F. (1981). "Exile and Resettlement: Refugee Theory", *International Migration Review*, 15(1): 42-51.
- LIPPMANN, W. (1922). *Public Opinion*. New York: Harcourt Brace Jovanovitch.
- MAZUR, R. (1988). "Refugees in Africa: The Role of the Sociology on Analysis and Praxis", *Current Sociology*, 36(2): 43-60.
- MESIĆ, M. (1994). "Izbjeglice i izbjegličke studije", *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, 1(2): 113-123.
- MEŽNARIĆ, S. (1995). "Migracije, prinudne migracije, izbjeglištvo: građa za konceptualizaciju", *Revija za sociologiju*, Zagreb, 26(1-2): 35-42.

OSKAMP, S. (1991). *Attitudes and Opinions*. New Jersey: Prentice Hall.

SCHIERUP, C.-U. (1986). "Structure and Culture in Migration Research", *Migracijske teme*, Zagreb, 2(1): 33-41.

ZETTER, R. (1991). "Labelling the Refugees: Forming and Transforming a Bureaucratic Identity", *Journal of Refugee Studies*, Oxford, 4(1): 39-61.

DIMENSIONS OF STEREOTYPES AND PREJUDICES IN RELATION TO DISPLACED AND REFUGEES FROM BOSNIA-HERZEGOVINA

SUMMARY

The paper analyses the latent and manifest attitudes of the domiciled population to displaced persons and refugees from Bosnia-Herzegovina. The mechanisms for forming stereotypes and prejudices are examined in the framework of a competitive-conflictual model and in four dimensions: social distance, realistic group conflict, measures of (un)equal treatment, symbolic racism. The author also examines the connection between cultural compatibility (perception of socio-cultural diversity) and socio-political orientations of society, i.e. of the dominant public opinion in regard to forced migrants. On the basis of questionnaire results taken from a representative sample among Croatian citizens (N=1575) and received during the critical phase in the refugee crisis (1994), three factors, i.e. latent attitude dimension, were derived: being threatened, (non-)tolerance towards refugees from Bosnia-Herzegovina and tolerance, whose structure is to a significant degree determined by the socio-demographic traits of the respondents (first of all by their social status) and by situational variables (contacts and the number of displaced and refugees in the *milieu*). The same applies also to the degree of social distance which is especially high in regard to Muslim refugees, but also in regard to Croatian refugees from Bosnia-Herzegovina. Tests of the connection by means of non-parametric tests indicates a crucial influence of the perception of socio-cultural differences on the degree of social distance towards individual groups of forced migrants.